

ANSIZIN KALPTE UYANAN: ÂŞIK VEYSEL'İN ŞİİRLERİNDE KALBİN BELLEĞİ*

Suddenly Awaken In the Heart: The Memory of the Heart In Âşık Veysel's Poems

Prof. Dr. Gökhan TUNÇ**

ÖZ

Bellek ve belleğe ilişkin olan hatıralar, hatırlama ve unutmaya gibi unsurlar, bireysel yaşantımızda merkezî bir rol oynarlar. Kimliğimizin inşasında kurucu bir rol üstlenen bellek, aynı zamanda toplumun ve kültürün varlığında, onun sürdürülmesinde de hayati bir fonksiyon üstlenir. Bununla birlikte kişisel deneyimlerimizin depolanabilir hâle gelmesi otobiyografik bellek aracılığıyla mümkün olabilmektedir. Öte yandan bütün insanlar için önem taşımasına karşılık sanatçıların eserlerini oluşturma sürecinde temel başvuru kaynaklarının geçmiş deneyimleri olması, onlar için otobiyografik belleği ayrıcalıklı bir hâle getirir. Bahsedilen nedenlerle sanatçıların genelde bellek, özde ise otobiyografik bellek algılarının sorunsallaştırılması, onların eserlerini anlamak için elzemdir. Bu kapsamda çalışmada, Türk halk şiirinin önde gelen isimlerinden biri olan Âşık Veysel'in şiirlerinde bellek algısı, belleğin işlevi ve niteliği üzerine bir tartışma yürütülmüştür. Modern Türk şairleri için daha görünür bir sorunsal olan bellek, Âşık Veysel'in şiirlerinde, Türk halk şiirinin genelinde olduğu gibi, örtük bir işlev ve anlama sahiptir. Bu bağlamda Âşık Veysel'in şiirlerinde bellek ya da eş anlamı olarak hafıza sözcüklerinin geçmemesi düşündürücüdür. Ancak onun bir şiirinde "Dostlar beni hatırlasın" demesi ve sık sık şiirlerinde özellikle aşka dair yaşanmışlıklarını konu edinmesi, bizi Âşık Veysel'in şiirlerinde bellek konusunu sorgulamak için teşvik eder. Bu makalede, bahsedilen kapsamda ünlü sanatçının şiirleri bellek kavramı merkezinde incelenmiş ve kalbin, belleğe ait özelliklerle donatıldığı ve bellek metaforu olarak konumlandırıldığı sonucuna varılmıştır. Âşık Veysel'in kalbe bellek özellikleri atfetme durumunu anlamlandırma uğraşında öncelikle felsefede ve psikolojide belleğin alımlanışı tartışılmıştır. Yazıda, Platon'un hatırlamayı "namevcut bir şeyin mevcut temsili" şeklinde paradoksal bir şekilde açıklamasına; Aristoteles'in zaman kavramı ile şimdi arasındaki bağlantının altını çizmesine ve "Bellekten söz ederken, sadece geçmişte olanlarla ilgili olarak söz edilebilir." vurgusuna değinilmiştir. Ayrıca Augustinus'un düşüncelerine de yer verilerek belleğin, hâlihazırda olmayan şeylerin bilhassa imgelerle temsiline gerçekleştirdiği söylenmiştir. Diğer taraftan psikoloji ile nörolojinin bellek araştırmalarında özellikle son çeyrek asırda önemli bir mesafe aldığı ve böylelikle gelenekselleşmiş kalıp düşünceleri yerle bir ettiği gözlemi aktarılmıştır. Klasik algılayışta belleğin mutlak kontrolümüzde olduğu varsayılırken son dönemde yapılan çalışmalarla belleğimizin kendi iradesinin olduğunun ortaya çıktığına işaret edilmiştir. Bu noktada unutmamaya çalıştığımız hatıraları unutan belleğimizin aksi bir tavırla unutmaya çalıştığımız şeyleri olur olmaz zamanlarda gün yüzüne çıkarması durumu anımsatılmıştır. Yine araştırmacıların, her hatırlamanın anıyı yeni baştan şekillendirdiğine dair tartışmaları ele alınmıştır. İkinci düzlemde ise kalbi, araştırmalarının odağına alan bazı araştırmacılara ve onların "dinamik sistemler hafıza teorisi" kavramsallaştırmasından hareket ederek kalbin belleği olduğuna yönelik savlarına yer ayrılmıştır. Son aşamada ise inşa edilen kuramsal temelden hareketle Âşık Veysel'in şiirlerinde kalbin tıpkı bellek gibi geçmişe dair hatıraları, bilgileri, duyguları vb. depolaması ve kalpte saklananların istençli ya da istençsiz bir şekilde gün yüzüne çıkması tartışılmıştır. Bununla birlikte Âşık Veysel'in "HATIRLAMAK UYANMAKTIR." ve "HATIRLAMAK YAŞAMDIR." kavramsal metaforlarını belleğin yerine kalbi ikame ederek kullandığı tespitinde bulunulmuş ve böylelikle onun şiirlerinde kalbin bellek metaforu oluşu ortaya konmaya çalışılmıştır. Son olarak bu çalışmanın, kalbin belleğini konu edinen başka şairlerin değerlendirilebilmesi için bir emsal teşkil edeceği vurgulanmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Âşık Veysel, bellek, kalbin belleği, Türk halk şiiri, metafor.

ABSTRACT

Memory and recollections related to it, factors like remembering and forgetting play a central role in our personal lives. Memory, which has a constitutive role in the establishment of our identities, is also vital for the existence and maintenance of society and culture. In addition to this, it is through the autobiographical memory that our personal experiences can become storable. On the other hand, even though autobiographical

* Geliş tarihi: 20 Mart 2022 - Kabul tarihi: 20 Kasım 2022
Tunç, Gökhan. "Ansızın Kalpte Uyanan: Âşık Veysel'in Şiirlerinde Kalbin Belleği", *Millî Folklor* 138 (Yaz 2023): 75-84

** Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gokhantunc@anadolu.edu.tr, Eskişehir/Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-9450-8045.

memory is important for all people, it is privileged for artists since their past experiences are the basic resources for them while creating their works. Thus, problematizing the artists' perceptions of memory in general and of autobiographical memory specifically is requisite to understand their works. Within this framework, a discussion on the perception of memory, its function and quality in Âşık Veysel's, one of the prominent names in Turkish folk poetry, poems is held. Memory, which is a more visible problem for modern Turkish poets, has an implicit function and meaning in Âşık Veysel's poems as it is in Turkish folk poetry in general. In this context, it is thought provoking that neither the word "memory" nor its synonyms are mentioned in Âşık Veysel's poems. However, the facts that he says "Let friends remember me" in one of his poems and that he frequently mentions his life experiences, especially related to love, in his poems encourages us to question memory in Âşık Veysel's poetry. In this article, the famous artist's poems are analysed in the centre of the memory concept, and it is concluded that he equips the heart with characteristics specific to memory, and places it as a metaphor for memory in this way. While trying to explain the way Âşık Veysel attributes the characteristics of memory to the heart, the perception of memory in philosophy and psychology is discussed in the first place. Plato's paradoxical explanation of memory as "the existing representation of a non-existing thing", Aristotle's emphasis on the connection between the time concept and now, and the statement as "Only the ones having taken place in the past can be mentioned while talking about memory" are focused on in the article. Furthermore, memory is stated to present currently non-existing things especially through images by referring to Augustine's thoughts. On the other hand, the observation of the fact that psychology and neurology have gained ground significantly in terms of research on memory in the quarter century particularly, and that this has destroyed the traditionalized cliché thoughts is conveyed. It is pointed out that while it is assumed in classical understanding that memory is in our absolute control, the recent studies have revealed that our memory has its own will. At this point, it is reminded that our memory, which forgets things we try not to, brings out the things actually try to forget in and out of season. The researchers' discussions on the fact that every remembering reshapes the memory are dealt with. Secondly, some researchers focusing mainly on the heart in their studies, and their claims that the heart has a memory are covered in relation to their conceptualization of "the dynamic systems memory theory". Built upon the hypothetical basis, it is discussed in the last part that the heart stores memories, information, feelings etc. from the past, just like a memory in Âşık Veysel's poems, and that the things stored in the heart come to light intentionally or unintentionally. It is also found out that Âşık Veysel uses metaphors of "REMEMBERING IS WAKING UP" and "REMEMBERING IS LIFE" by replacing memory with heart. Therefore, it is aimed to put forward that the heart is a metaphor for memory in his poems. Finally, it should be noted that this study will be an example to analyse other poets mentioning the memory of the heart.

Keywords

Âşık Veysel, memory, the memory of the heart, Turkish folk poetry, metaphor.

Giriş

Bellek; özellikle sözlü kültürün başat olduğu dönemlerde insanoğlu için en büyük yardımcı, güvenilir bir dost ve bir prestij unsuru olarak alınılmıştır. Öyle ki belleği güçlü olanlar, toplum içinde taltif edilmiş ve başarılı görülmüştür. Hatta belleğin toplumsal işlevi konusunda da büyük bir gücünün olduğunu söylemek mümkündür. Ancak belleğin mutlak gücü ve ona duyulan sınırsız itimat, modernist anlayışla yerle bir olmuştur. Belleğe dair bahsedilen algı dönüşümünü edebiyat sahasında da rahatlıkla takip edebiliriz. Bilhassa Marcel Proust'un *Yitik Zamanın İzinde* eserinde bellek başlı başına bir sorunsala dönüşmüştür. Nitekim modernist ve postmodernist şair, yazarlar da belleğin örtük ve gizemli varlığını sorgulayıp ona yönelik kimi zaman olumlu kimi zamansa olumsuz çift kutuplu bir algılayış geliştirirler. Bu noktada makalenin temeli olacak soruyu şu şekilde sorabiliriz: Peki modernist/postmodernist şair ve yazarlarda hâl böyleyken halk şairlerinin belleği alımlayışları nasıldır? Bu makalede, dile getirilen soruya Âşık Veysel özelinde cevap aranmaya çalışılacaktır. Dile getirilen bağlamda, "Dostlar beni hatırlasın" diyerek hatırlama edimine verdiği önemi somutlayan sanatçının "kalbin belleği" kavramsallaştırmasıyla açılmaya uygun bir şekilde özgün bir bellek algılayışı ortaya koyduğu iddia edilecektir. Ayrıca Âşık Veysel'in şiirlerinde görülen istençsiz bellek ve belleğe dair kimi kavramsal metaforlar da bu çerçevede yorumlanacaktır. İfade edilen amaç doğrultusunda ilk olarak bellek; ikinci olarak da kalbin belleği kav-

ramları tartışılacak ve Âşık Veysel'in bellek algısını yorumlamak için gerekli arka plan oluşturulmaya çalışılacaktır. Böylesi bir çaba, Türk halk şiirinin farklı isimlerini değerlendirme konusunda emsal bir niteliğe sahip olabilecektir.

1. Bellek Kavramı ve Değişen Bellek Anlayışı

Yaşamımızı idame ettirme noktasında vazgeçilmez bir önemde olan bellek, bireysel ve toplumsal kimliğimizin inşasında da hayati bir rol oynar. Bu anlamda belleğin gündelik, toplumsal ve kültürel açıdan merkezî bir önemde olduğunun altı çizilmelidir. Ancak Henri Bergson ve Maurice Halbwachs gibi önemli bazı düşünürlerin haricinde “yüzyılımızın kuramsal yönelimlerinde” belleğin merkezî rolüne dikkat çeken felsefecilerin olmadığı söylenebilir (Barash 2007: 11). Buna karşılık belleği nasıl anlamlandırmamız gerektiği, onun sınırlarının ve türlerinin ne olduğu gibi sorular özellikle modern zamanlarla birlikte üzerinde daha çok tartışma yürütülen bir nitelikte olmuştur. Nitekim bellek araştırmalarının önemli isimlerinden biri olan Douwe Draaisma, belleğin kişisel deneyimleri depoladığı bölümünü 1980’li yıllardan beri “otobiyografik bellek” olarak adlandırdıklarını ve “daha düne kadar” bu bellek türünü tanımlamamış olmalarının tuhaf gelebileceğini dile getirir (2012: 13-14). Draaisma, her ne kadar bahsedilen durum için bir izah girişiminde bulunsa da vurgulanması gereken durum, bellek araştırmalarının ve belleğe atfedilen önemin her geçen gün artıyor; belleğe bakış açısının ise değişiyor oluşudur. Bu noktada bellek ve doğrudan onunla ilişkili olan unutmak, hatırlamak, hatıra gibi unsurların genel hatlarıyla tartışılmasına geçilebilir. İfade edilen kapsamda öncelikli olarak şimdi ve geçmiş kavramları tartışılabilir.

Günümüzde de etkisini ve geçerliliğini koruyan birçok düşüncenin sahibi olan Aristoteles, *Fizik* adlı kitabında zaman ve an kavramlarını mercek altına alır. Ona göre “an” tek ve bölünmez bir şey olsaydı zaman kavramından bahsedilemezdi (2001: 189). Daha sonra an ile zaman kavramlarının mutlak bir etkileşim içinde olduklarını söyler: “Şu da açık: zaman olmasa ‘an’ da olamaz; ‘an’ olmasa zaman da olamaz” (2001: 195). Şimdi kavramı önemlidir; zira “hatırlamak için tek uygun zaman, yani anıların sahip çıktığı, *anılara özgü* zaman şimdiki zamandır.” Diğer bir deyişle an, bugüne muhtaçtır (Sarlo 2012: 10). Öte yandan Paul Ricoeur’ün Aristoteles’e gönderimde bulunarak söylediği gibi hafızanın konusu geçmiştir (2012: 34). Nitekim Aristoteles’in, “Bellekten söz ederken, sadece geçmişte olanlarla ilgili olarak söz edilebilir.” (Aktaran Çağla 2007: 222) sözleri, belleğin geçmişe aitliğini somutlar niteliktedir. Hatırlama eyleminin şimdide gerçekleşmesine karşılık belleğin geçmişe ait oluşu, bir paradoksu gündeme getirecektir. Ricoeur’ün Platon’dan yola çıkarak bilhassa öne çıkardığı özellik, bu bağlamda “namevcut bir şeyin mevcut temsili” (2012: 25) olma durumudur. Bir başka ifadeyle bir zaman mevcut olan şeyler, mevcudiyetini yitirmiş, yok olmuştur. Hatırlama ise, artık var olmayı (namevcut), en azından çok kısa bir süre için, temsiliyi mevcut kılar. Ricoeur, bu paradoksun hallinin pek de mümkün olmadığına inanır. Platon’un düşüncelerinin antik Yunan felsefesinde hatırlamanın varlık ve yaşam; unutmamanın ise yokluk ve ölümle ilişkilendirilmesi (Nikulin 2015: 35-36) bakımından manidar olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Platon’un düşüncesinde önemli bir noktanın altını çizmek gerekir: Tabii ki hatırlamanın “namevcudun” kendisini geri getirmediğini, ancak temsiliyi ortaya çıkardığını belirtmek gerekir. Nitekim imge, iz, kopya gibi sözcükler de böylelikle tartışmaya katılır. Bu aşamada, “Geçmiş bellekte ne şekilde yer alır?” sorusu da gündeme gelir. Felsefe tarihinde belleğe dair özgün düşünceleriyle anılan filozoflardan biri konumundaki Augustinus; belleği, geçmişte yaşanmış olayların imgelerinin bulunduğu yer olarak betimler (İlhan 2018: 35). Belleğe büyük bir hayranlık besleyen Augustinus, hatıraların tarifi imkânsız birtakım yollarla onları bölmelerinde saklayan büyük hafıza

ambarlarında korunduğunu düşünür (Draaisma 2007: 51-52). Bellek, olayların imgelelerini dağınık deposundan toplar. Belleğin ne'liğine dair metaforlar değişse de burada hatırlama eyleminin kendisini odağa alabiliriz. Hatırlama, basit olarak bilinçten tamamen çıkmış olan bir hatıranın çabayla ya da çaba göstermeden fiil hâline gelmesidir (Ross 2011: 228). Ricoeur, Aristoteles'ten yola çıkarak hatırlama eyleminin iki şekilde gerçekleştiğini öne sürer ve bu yolda *mneme* ile *anamnesis* kavramlarına başvurur. Yazara göre "basit anı bir duygulanım gibi geliverir, oysa hatırlama etkin bir arayıştır" (2012: 37).

Felsefenin yanı sıra belleğin ne'liğine, niteliğine ve hatırlamayla unutmamın anlamına dair tartışmaların psikoloji ve nörobilim alanında da özellikle son yıllarda artarak devam ettiği belirtilmelidir. Psikoloji çalışmalarında bilhassa belleğin biçimleri, türleri üzerine belirlemeler yapma çabası ve böylelikle onun niteliğini daha iyi anlama uğraşı gözlemlenmektedir. Söz konusu çabada farklı kıstasların varlığı dikkat çekmektedir. Anı depolama süreleri göz önünde bulundurularak kısa ve uzun süreli bellek; ilişkide oldukları duyular nedeniyle işitsel ve ikonik bellek vb.; depolanan bilgi hesaba alınarak semantik, motor veya görsel bellek gibi tanımlamalar kullanılır (Draaisma 2012: 14). Daha önce de vurgulandığı gibi bellek araştırmalarında son dönemlerde merkezî bir rol oynayan bellek türü ise "otobiyografik bellek"tir. Kişisel deneyimlerimizi biriktirdiğimiz, depoladığımız söz konusu bellek türü, âdeta hayatımızın vakayinamesi gibidir. Başka bir deyişle herhangi biri bize çocukken oturduğumuz evi ya da en son okuduğumuz kitabı sorduğunda "başvurduğumuz uzun dönemli bir kayıttır" (Draaisma 2012: 13). Otobiyografik bellek aynı anda hem hatırlar hem unuttur. Unutma ve hatırlama açısından araştırmaların gösterdiği dikkat çekici sonuçlardan biri, çoğu insanın ilk anılarını iki ila dört yaşına kadar götürebildiğidir. İlk anı ile diğer anılar arasında zaman farkı bulunmakta ve bu fark yedi yaşından sonra düzenli hâle gelmektedir (Draaisma 2012: 13, 27, 29). Söz konusu aşamada "hatıra efekti" kavramı gündeme gelir. Bu kavrama göre altmış yaşlarında daha çok gençlik hatıralarımızı hatırlamaya meyilliyizdir (Draaisma 2012: 17). Bellek araştırmacılarının ortaya attığı bir diğer kavram "unutma eğrisi"dir. Bu kavramın gönderimde bulunduğu anlam, kişisel hatıralarımızın hatırlanma durumunun özellikle belli dönemlerde artıp belli dönemlerde azaldığıdır. Pek çok araştırmada ortak bir şekilde gözlemlenen bu durum otobiyografik belleğin işleyişi ile ilgili önemli bir bulgu olarak alınılmıştır. Ancak araştırmaların bize sunduğu bir başka ve çarpıcı bulgu, belleğin zannettiğimiz gibi bizim hizmetimize amade olmadığıdır. Klasik algılayışta belleğe dair mutlak kontrolümüz olduğuna ilişkin varsayım, özellikle çeyrek asır boyunca yapılan çalışmalarla yerle bir olmuştur. Artık bellek araştırmacıları "Belleğimizin kendi iradesi vardır." (Draaisma 2012: 13) tezini ileri sürmektedir. Unutmamaya çalıştığımız hatıraları unutan belleğimiz, diğer taraftan unutmaya çalıştığımız şeyleri olur olmaz anlarda ortaya çıkarır. Peki hatırlanan hatıralar, ilk hatırlarla aynı mıdır? Dile getirilen soruyla ilgili psikologların keşfi ise her hatırlamanın yeni bir hatıraya dönüştüğüdür (Draaisma 2016: 7-8). Birçok çalışmanın ortaya koyduğu gibi bellek geçmişi manipüle edebilir, hatıraları çarpıtabilir ve yaşanmamış hatıraları yaşanmış gibi gösterebilir. Böylelikle güven duyulan, dost ve hizmetkâr bellek anlayışının yerini başına buyruk, güvenilmez ve manipülatif bellek anlayışı almıştır.

2. Kalbin Belleği

Modern zamanlarda genelde beynin özeldi ise belleğin kazandığı öneme karşılık özellikle Antik Mısır'da kalbin merkezî bir konumda olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre Antik Mısırlılar, bir kişinin hayatındaki tüm iyi ve kötü eylemleri kalbin kaydettiğine inanırlar. Bu nedenle bir kişi öldükten sonra kalbi hakikat ve adalet tanrıçası

Ma'at'ın tüyüne karşı tartılır.¹ Kalp; düşüncenin, belleğin, iradenin ve duygunun merkezi ve ahiret için de hayati bir önemdeyken Antik Mısırlılar beyni pervasızca bir kenara atarlar.² Antik Mısırlılar gibi Aristoteles de belleğin “ortak duyu ve *phantasianın* merkezi olan kalpte” bulunduğunu düşünmektedir (Akdeniz 2020: 12). Benzer şekilde İslami düşüncede de kalbe atfedilen böylesi bir önemden söz edebiliriz. Nitekim Süleyman Uludağ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı “Kalb” maddesinde, “Dinî ve insanî hayatın merkezinin kalp olduğu Kur'an ve hadislerde açıkça ifade edilmiştir.” demektedir. Söz konusu çerçevede Uludağ, Kur'an'da düşünme ve anlama vasıflarının kalbe atfedilmesini hatırlatır: “Kur'an'da akletme (düşünme) fiili kalbe nisbet edilmiş (el-Hac 22/46), yani düşünmenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde fıkhetmenin de (anlama) kalbin bir işlevi olduğuna dikkat çekilmiştir (el-A'râf 7/179)” (2001). Kur'an'da kalbe atfedilen vasıflar, İslam medeniyeti etrafında gelişen edebiyatı büyük ölçüde etkilemiş ve kalp-akıl ikili karşıtlığında kalp ön plana çıkarılmıştır.

Daha önceki bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi belleğin gizimini çözmek ve onu daha iyi anlamlandırmak için özellikle son dönemlerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sayısında büyük artış görülmektedir. Öte yandan beynin insan açısından merkezi bir konumda olduğu düşüncesini savunan görüşe meydan okuyan ve daha önce olduğu gibi kalbi merkeze alan araştırmacıların da varlığı dikkat çekmektedir. Söz konusu araştırmacılara göre insan bedeni için merkez, beyin veya bellek değil kalptir. Bahsedilen araştırmacılardan biri, lisanslı bir psikolog olan Paul Pearsall'dır. Pearsall, *The Heart's Code: Tapping the Wisdom and Power of Our Heart Energy* adlı kitabında, nasıl ki uzun yıllar güneşin dünya etrafında döndüğüne inanılmış, fakat sonrasında gerçek anlaşılmışsa, aynı durumun kalp ve beyin için de geçerli olduğunu ileri sürer. Ona göre metaforik olarak kalp; atışlarıyla bizim biyofiziksel “güneş” sistemimizin merkezidir. Beyin ise dünyadır, bu bağlamda biyofiziksel sistemimizde en önemli gezegenlerden biridir. Pearsall, beynin enerji bakımından kalp etrafında döndüğüne dair radikal bir sav geliştirir (1999: XII). Kalbin, beyinden ve otonom sinir sistemimizden bağımsız yaklaşık 40.000 nörondan oluşan bir ağa sahip ve manyetik alanının beyindekinden yaklaşık 5000 kez daha güçlü olması, ifade edilen görüş için temel dayanaklardandır (Yıldırım 2015). Beynin yerine kalbin merkezi konumuna inanan araştırmacılar, onun hafızası olduğunu da iddia ederler. Bahsedilen görüşlerini ise “dinamik sistemler hafıza teorisi” ile açıklama yoluna giderler. Araştırmacılar; hücrelerin, vücut sistemi boyunca kalp tarafından sürekli dolaştırılan bilgi-enerji sabitliğinden hatıralar oluşturabileceğini düşünürler (Pearsall 1999: 12-14).

Kalbin belleği olduğuna dair iddialar genellikle organ nakli yapılan hastaların tanıklıklarına dayanır. Kulaktan kulağa anlatılan tanıklıkların en dikkat çekicilerinden biri organ nakli yapılan genç bir kıza aittir. 10 yaşında öldürülmüş bir çocuğun kalbinin nakli yapılan bu sekiz yaşındaki kız, bağışısını öldüren adamla ilgili rüyalar görür ve bunun üzerine annesi onu bir psikiyatra götürür. Kız çocuğunun, katile dair tariflerini anne ve psikiyatr, polise iletir ve böylelikle polis katili kolayca bulur (Pearsall 1999: 7). Kalbin kendine ait bir hafızası olduğunu ve ifade edilen özelliğin organ naklinde bile devam ettiğini gösteren bu ve benzeri tanıklıklar, bilim dünyasında şüphe ile karşılanmaktadır. Ancak kalbin sezgisel zekasıyla ilgili bilimsel araştırmalara rast geldiğimizi de belirtmek gerekir. HeartMath Institute'te Dr. Rollin McCraty'nin 26 katılımcıya 30 resim göstererek yaptığı çalışma kalbin sezgisel zekasını kanıtlamaya yöneliktir. McCraty, araştırmasında bilginin önce kalbe ulaştığını, oradan beyne iletildiğini, daha sonra da vücudun tepki verdiğini ortaya koyar (Yıldırım 2015).

Öte yandan kalbin doğrudan bellek olarak konumlandırılmasına farklı edebî geleneklerde rastlamak mümkündür. Bu bağlamda verilebilecek karakteristik örneklerden biri Honoré de Balzac'ın *Otuzundaki Kadın* adlı kitabıdır. Bahsi geçen kitapta, “Kalbin de kendine göre hafızası vardır. En mühim hadiseleri, hatırlamaktan âciz olan bir kadın, bakarsınız ki hisleriyle ilgisi olan vakaları, ölüp gidinceye kadar unutmaz.” (2018: 72) der. Eserde, “kalbin de kendine göre hafızası vardır.” cümlesiyle aynı zamanda belleğin kendi iradesi olduğu da vurgulanmış olur. Türk edebiyatında ise kalbin belleği sözünü doğrudan dile getiren şairlerden biri Murathan Mungan'dır. Mungan, “Yusuf Has Hacıp'e Demek İsterim ki,” başlıklı şiirinde “kalbin hafızası” ifadesini doğrudan kullanır:

Kalbin de hafızası yok mudur, / Açık kalpte / İz kalmaz mı, kalır / Hem yumruktan, hem kırbaçtan / Hem sözden / Bölünmez sandığın / Parça parçadır / Aklında kalmış, kalbin / Kal-dığı kadar / Aşk yokken de vardır. (2007: 55)

Alıntılanan şiirde Mungan, beynin yanı sıra kalbin de ayrıca bir hafızaya sahip olduğunu vurgular. Şiirde özellikle yaşanan olumsuzlukların kalpte iz bıraktığına dair düşünce de dikkat çekicidir. Yine farklı sanat dallarında da kalbin belleğine yönelik düşüncelere rastlanabilmektedir. Örneğin Fikret Kızılok'un “Bu Kalp Seni Unutur mu?” şarkısı, kalbe belleğe ait hatırlama yetisini vermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde Leonardo Padrón tarafından yazılan 2022 yapımı *Palpitó* adlı dizinin olay örgüsünün temelinde organ kaçakçılığı ve kalbin hatırlama yetisi bulunmaktadır. Her ne kadar kalbin belleğine yönelik örneklerin sayısı artırılabilir olsa da bu noktada Âşık Veysel'in şiirlerinde kalbin belleği kavramını tartışabiliriz.

3. Âşık Veysel'in Şiirlerinde Kalbin Belleği

Âşık Veysel, gerek trajik yaşam öyküsüyle gerek sanatıyla hem genel okur kitle-sinde hem de âşık şiirinde önemli bir konum elde etmiş bir sanatçıdır. Bununla birlikte “onun gelenek temsilcisi bir âşık mı yoksa Cumhuriyet dönemi şairlerinden biri mi olduğu noktasında farklı görüşler ortaya konmuştur.” Ancak Âşık Veysel'i geleneğin içinde kalıp yeni söyleyişlere imza atan “âşık-sanatkâr tipi” olarak nitelendirmek mümkündür (Bekki 2021: 110-112-122). Bu bağlamda Âşık Veysel'in yeni söyleyişlerine örnek olarak geçmişi ve belleği alımlayışı gösterilebilir. Şair, şiirlerinde sıklıkla geçmişten, geçmişe ait hatıralarından, hatırlamaktan vb. bahsetse de bellek/hafıza kavramını kullanmayı tercih etmez. Peki bu durumu nedeni nedir? Geçmişten, hatıralardan, hatırlamaktan bahsedildiğine göre söz konusu kavramın yokluğu, belleksizlik/hafızasızlık olarak tanımlanamayacağına göre bu durum nasıl yorumlanabilir? Bellek/hafızanın yerine başka bir sözcük mü geçer? Sorulan sorulara kalbin belleği kavramıyla cevap verilebilir. Zira Âşık Veysel'in şiirlerine yakın bir okuma gerçekleştirildiğinde onun, kalbi belleğe dair özelliklerle donattığı fark edilebilir. Kalp tıpkı bellek gibi geçmişe dair hatıraları, bilgileri, duyguları vb. depolar ve kalpte saklananlar istençli ya da istençsiz bir şekilde gün yüzüne çıkarlar. Bellek üzerine derin bir okuma yapmadan sadece belirtilen depolama ve geri çağırma özellikleri çerçevesinde bile kalbin bellek metaforu olarak kullanıldığı kabul edilebilir. Bu noktada öncelikle dile getirilen durumun nedeni sorulabilir.

Âşık Veysel üzerine çalışan birçok araştırmacı onun şiirlerinde kalbin özel konumuna bilhassa vurgu yapar. Ancak söz konusu vurguların büyük çoğunluğu, sanatçının görme engelli olmasından dolayı kalp gözünün açık oluşuna daırdır. Örneğin Memmet Aslan bahsedilen durumla ilgili şunları söyler: “Âşık Veysel'in gözleri görmüyordu ama onun kalbinden dünyaya bin bir göz açılmıştı. Âşık Veysel kendi dünyasından yollarımıza ışıklar saçıyor” (Aktaran Alptekin 2007: 48). Alıntılanan ifadelerde, Âşık Veysel için kalp gözle eşdeğerde tutulmuştur. İslami bakış açısında insanın başında yer alan gözlerinin yanı sıra kalp gözü vardır ki esas hakikatler bunun sayesinde görülmektedir.

O hâlde bu paradigmadaki başımızdaki gözlerin görmemesi değil kalp gözünün kapalı olması sorundur. Zira Âşık Veysel de kalp gözüyle dünyayı, hakikatleri kavramaktadır. Diğer taraftan Âşık Veysel için kalbin sadece şimdiyi, var olanı görme anlamına gelmediği söylenmelidir. Âşık Veysel’de kalp, aynı zamanda geçmişteki anları, hatıraları depolayan bir niteliktedir. Tam da bu nedenle kalbin belleğin metaforu olduğu dile getirilmelidir. Bir başka ifadeyle Âşık Veysel; kalbe geçmiş, hatıraları muhafaza etme özelliğini atfederek onu bellek metaforu olarak konumlandırır. Âşık Veysel için kalbin, kişisel geçmişi muhafaza etme işlevine sahip olması, otobiyografik bellek vasfını açığa çıkarır. Bahsedilen düşünceleri somutlaması açısından Âşık Veysel’in ilk olarak “Bir Seher Vaktinde Gençlik Çağında” şiiri örnek gösterilebilir:

Bir seher vaktinde gençlik çağında
Hayali kalbime geldi gizlendi
Boynum iğri semeserhoş gezerken
Aklımı başımdan aldı gizlendi. (Âşık Veysel 2001: 83)

İlk bölümü verilen şiirde dikkatimizi çeken nokta, şiirdeki anlatıcının gençlik çağında birine duyduğu aşk ve aşkının hayalinin kalpte gizlenmesidir. Burada öncelikle hayal sözcüğü sorgulanmalıdır. Belleğin niteliğinin tartışıldığı bölümde vurgulandığı gibi Ricoeur’un Platon’a atıfla söylediği şekilde hatırlama “namevcut bir şeyin mevcut temsili”dir. Olmayan şeylerin temsili ise bahis konusu şiirde imge anlamına gönderimde bulunan hayalle mümkün olmaktadır. Bir başka ifadeyle geçmiş, imgeler aracılığıyla bellekte canlanır, depolanır. Bahsedilen şiirde ise bu kez kalp, geçmiş imgeleri (burada hayal) depolar ve bu şekilde bellek metaforu olarak işlev görür. Yine şiirdeki “gizlendi” ifadesinin de sorgulanması gerekir. “Gizlendi” eylemi ilk olarak uzun süreli belleğe gönderimde bulunur. Yani gençlikteki imge, hayal, kalıcı hâle gelmiş ve silinmesi (unutulması) mümkün olmayan bir iz bırakmıştır. Gizlenmek eylemi ikinci olarak istençsiz hafızaya da işaret etmektedir.

Âşık Veysel, “Derdim Gizli Kapağını Kaldırma” şiirinde, “Bir Seher Vaktinde Gençlik Çağında”da olduğu gibi, hayal sözcüğüyle geçmiş şimdide yaşatmayı mümkün kılan görüntüye, imgeye gönderimde bulunur. Belleğe ait olduğu düşünülen hayali saklama, muhafaza etme görevi şiirde kalbe verilmiştir. Şiirde bahsedilen sevgilinin hayalidir. Şair, o an içinde mevcut olmayan sevgilinin hayalini (görüntüsünü, imgesini) kalple birlikte var edebilmektedir. Bu şekilde “Derdim Gizli Kapağını Kaldırma”da, kalp belleğin işlevini üstlenirken ser/baş sevdayı taşımaktadır. Bu durum, kalbin sevdıyla doğrudan ilişkilendirildiği yerleşik düşünce göz önünde bulundurulduğunda dikkat çekici olmaktadır. Bahsedilen şiirin ilgili kısmı şöyledir:

Herkes sevdiğine çekmiş bir perde
Benim yârim açık saçık her yerde
Hayali kalbimde sevdası serde
Mart nisan misâli bir an görünür. (Âşık Veysel 2001: 40)

Alıntılanan mısralardaki “görünmek” eyleminin altı çizilmelidir, çünkü bellek literatüründe o, alegorik anlamda hatırlamaya karşılık gelir. Daha ayrıntılı bir şekilde söyleyecek olursak görünmek, hatıranın bilince çıkmasıdır.

Âşık Veysel, “Ayrılık Günleri Geldi Dayandı” şiirinde de kalple bellek arasında doğrudan bir ilişki kurar. Sözü edilen ilişki, kalbin bellek gibi hatıraları depolayan bir mekân işlevi taşımasıdır:

Gelin birer birer helâllaşayım
Yol verin ki şu dağları aşayım
İstemezdim senden uzaklaşayım
Hasreti kalbime dolan elvedâ

Kalbimde kadimdir gurbet korkusu
Gitmiyor burnumdan sıla kokusu
Bir güzelin meftunuyum doğrusu
Beni bu sevdaya salan elvedâ.
(Âşık Veysel 2001: 114)

Şiirin alıntılanan kısmında dile getirilen gurbet duygusu, şairin şiirlerinde genel olarak ön plana çıkan konulardandır. Zira gezgin halk ozanlarından biri olan Âşık Veysel hayatının önemli bir bölümünü gurbette geçirmiştir (Kaya 2004: 83). Bununla birlikte makalenin konusu bağlamında şiirdeki dikkat çekici ilk unsur, şairin sılaya dair özleminin ve hatıralarının bellek yerine kalbe dolmasıdır. Bu kertede Draaisma'nın, bellek ve mekân arasında sıklıkla kurulan metaforik paralelliğe yaptığı vurgu hatırlanabilir (2007: 53). Diğer taraftan şiirde hatırlama ediminde koku duyusunun ön plana çıkarılmasının üzerinde durulmalıdır. Gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar, koku ve tat duyularının hipokampus ile doğrudan bir bağa sahip olduğunu ve bu nedenle de bıraktıkları izlerin silinmediğini ortaya koymuştur (Lehrer 2009: 88-89). İfade edilen bağlamda şairin sıla özlemini ve orada yaşadığı hatıraların canlılığını, kalıcılığını koku duyusu üzerinden dile getirmesi önemlidir.

“Bir Seher Vaktinde Gençlik Çağımda”da bahsedilen istençsiz bellek durumu, “Ansızın Kalbimde Uyanan Aşkın” şiirinde daha belirgin bir şekilde somutluk kazanır. Anılan şiirin ilk dört mısraı şöyledir:

Ansızın kalbimde uyanan aşkın
Mübarek cemâlin görünce coşar
Gerdan yaylasında gördüğüm köşkün
Adalet tahtını kurunca coşar. (Âşık Veysel 2001: 91)

“Bir Seher Vaktinde Gençlik Çağımda”da gizlenen, ama kalıcı bir niteliğe sahip olan imge/hayal, “Ansızın Kalbimde Uyanan Aşkın” şiirinde anlatıcının kalbinde ansızın uyanmaktadır. Daha önce belirtilen nedenlerle bellek metaforu olarak işlev gören kalpte, aşkın ve sevgilinin hayalinin ansızın uyanması istençsiz bellek kavramıyla açıklanabilir.

İstençsiz bellek kavramı için Walter Benjamin'in *Pasajlar* kitabına gidebiliriz. Benjamin, Proust'un *Yitik Zamanın İzinde* adlı eserinde Bergson'un *mémoire pure* (yalın bellek) kavramını *mémoire involontaire*'e (istenç dışı bellek) nasıl dönüştürdüğünü “madeleine” adlı kurabiye merkezinde tartışır. Romanda bir öğleden sonra Proust madeleine yer ve o zamana kadar dikkatin buyruğundaki bellek, buyruğunun dışına çıkar. Burada kaybolmuş gibi görünen deneyimler, kurabiyeler aracılığıyla ortaya çıkar. Bu durumu isteğe bağlı olmadan işleyen belleğe gönderimde bulunan *mémoire involontaire*'le açıklar (Benjamin, 2002: 205). Alıntılanan şiirde ise geçmişte yaşanan bir aşk, belleğe ait bir buyurganlığın dışında, irademizin dışında, istençsiz bir şekilde uyanır. Böylelikle burada hatırlamanın etkin değil (Ricoeur'ün Aristoteles'e atfen kavramlaştırdığı şekilde *anamnesis*), edilgen (*mneme*) bir özellik kazandığı da vurgulanmalıdır.

Tartışma konusu ifadedeki dikkat çekici bir başka nokta, uyanma durumudur. Şiirde geçmiş ansızın uyanır. Uyanma ile kastedilense hatırlamaktır. Bu aşamada “HATIRLAMAK UYANMAKTIR.” kavramsal metaforu gündeme gelir. Söz konusu kavramsal metafora göre “aktif olmayan hatıralar uyuşmuş hâldedir ve hatırlanarak uyanık duruma gelirler” (Tunç 2020: 62). Hatıralar bazen kendiliğinden uyanır bazen de uyandırılır ki Âşık Veysel'in şiirinde hatıralar istençsiz bir şekilde kendiliğinden uyanır.

Âşık Veysel'in şiirlerinde kalpte gizlenen aşktan ve sevgilinin kalpte yer ettiğinden bahsedilir (Âşık Veysel 2001: 93). Yer etmek önemlidir; çünkü belleğin en temel özelliklerinden biri, depolama mekânı olarak işlev görmesidir. Öte yandan “Sen Olmasan”

şirde bu kez kalbin bellek metaforu olma konusundaki bir başka özelliği ön plana almıştır:

Kalbimde yaşarsın her an	Ansızın kalbime girdin
Varım yoğun sensin inan	Türlü türlü dertler verdin
Kalbimdeki aziz mihman	Berberce çekek derdin
Sen olmasan ben olmazdım	Sen olmasan ben olmazdım.
	(Âşık Veysel 2001: 107)

Alıntılanan şiirin özellikle ilk mısraı bellek metaforu açısından önemlidir. Hatırlamaya dair kullanılan kavramsal metaforlardan biri “HATIRLAMAK YAŞAMDIR/UNUTMAK ÖLÜMDÜR.” şeklindedir. Bu kavramsal metafora göre bir daha geri gelmeyecek geçmiş anlar, hatıraların ölü olarak yorumlanmasına yol açmaktadır (Tunç 2020: 60). Nitekim Marc Augé’nin, *Unutma Biçimleri* adlı kitabında, anımsama-unutma ile yaşam-ölüm arasındaki bağlantının aynı olduğunu ifade etmesi bu bağlamda önemlidir (2019: 15). Bu şekilde Augé, ölüm ile unutma ve yaşam ile hatırlama arasındaki kavram çiftlerinin yakınlığına vurgu yapar. Alıntılanan şiirde bu kavram çiftlerinden yaşam ve hatırlamak dile getirilir. Böylelikle “HATIRLAMAK YAŞAMDUR.” kavramsal metaforu açığa çıkar. Ancak hatırlayarak yaşatma durumunun bellekte değil, kalpte gerçekleşmesi, kalbin bellek metaforu olarak konumlandırılmasına yol açar. İfade edilen çerçevede kalp; belleğe dair hatırlayarak yaşatma, geçmiş imgeleri, hayalleri muhafaza etme özellikleriyle donanır ve belleğin bazı temel işlevlerini üstlenir. Âşık Veysel’in böylelikle bellek kavramının yokluğunda kalbi onun yerine ikame ederek geçmişini, otobiyografik bellekte bulunan eski aşklarını, duygularını konu edindiği söylenebilir. Altı çizilmesi gereken önemli noktalardan biri, hatıraların ve hatırlamanın aşka, romantik duygulanımlara ilişkin olmasıdır. Geçmişe dair farklı olaylar, hatıralar kapsam dışında bırakılır. İleri sürülen savda, kuşkusuz ki kalple romantik duygulanımlar arasındaki ilişki de büyük bir etkiye sahiptir.

Sonuç

Bellek, sadece kişisel varlığımız ve yaşantımız için değil, kültürel ve toplumsal kimliğimiz ve onun sürdürülebilmesi için de başat bir değere sahiptir. Bu öneme karşılık bilhassa genelde bireysel, özelde ise otobiyografik belleğe ilişkin çalışmaların son çeyrek yüzyılda görece artış gösterdiği söylenebilir. Ancak felsefi geleneke belleğin ne’liğine dair önemli düşünürlerin özgün yorumlarıyla antik çağdan itibaren karşılaşmak mümkündür. Platon’un hatırlamayı “namevcut bir şeyin mevcut temsili” şeklinde paradoksal bir şekilde açmaması bu bağlamda anımsanabilir. Diğer taraftan Aristoteles’in zaman kavramı ile şimdi arasındaki bağlantının altını çizmesi ve “Bellekten söz ederken, sadece geçmişte olanlarla ilgili olarak söz edilebilir.” vurgusu önemlidir. Her ne kadar bellekle ilgili düşünce ileri süren filozofların sayısı artırılabilir olsa da belleğin geçmişte yaşanan, ama hâlihazırda olmayan şeylerin bilhassa imgelerle temsilini gerçekleştirdiği ileri sürülebilir. Felsefi geleneğin yanı sıra psikoloji ile nörolojinin bellek araştırmalarında önemli bir mesafe kat ettiği ve böylelikle gelenekselleşmiş kalıp düşünceleri yerle bir ettiği söylenmelidir. Örneğin klasik algılayışta belleğin mutlak kontrolümüzde olduğu varsayılırken çeyrek asırda yapılan çalışmalarla belleğimizin kendi iradesinin olduğu ortaya çıkmıştır. Unutmamaya çalıştığımız hatıraları unutan belleğimiz, diğer taraftan unutmaya çalıştığımız şeyleri olur olmaz zamanlarda gün yüzüne çıkarır. Yine araştırmacılar her hatırlamanın anıyı yeni baştan şekillendirdiğini de göstermişlerdir. Bellek araştırmacılarının buluşlarının sayısı elbette artırılabilir. Fakat bu makale bağlamında ön plana çıkan özgün araştırmalar kalbin belleği olduğuna dairdir. Kalbi araştırmalarının odağına alan bazı araştırmacılar, onu, güneş; beyni ise dünya benzetmesi ile anlamlandırmaya çalışırlar. Bahsedilen kişilere göre insan bedeninde

merkezî bir öneme sahip olan kalbin hafızası vardır. Söz konusu düşüncelerini ise “dinamik sistemler hafıza teorisi” kavramsallaştırması ile açıklama yoluna giderler. Onlara göre hücreler, vücut sistemi boyunca kalp tarafından sürekli dolaştırılan bilgi-enerji sabitliğinden hatıralar oluşturabilirler. Nitekim bilim insanlarının kalbin belleğine yönelik alımlamalarıyla paralel şekilde farklı edebî geleneklerde de aynı düşüncenin sanatsal olarak ifade bulunduğu belirtilmelidir. Bu çerçevede kalbin belleğine dair özel bir vurgunun Âşık Veysel’de gözüktüğü söylenebilir. Zira Âşık Veysel’in şiirlerine yakın bir okuma gerçekleştirildiğinde onun; kalbi, belleğe dair özelliklerle donattığı fark edilebilir. Kalp tıpkı bellek gibi geçmişe dair hatıraları, bilgileri, duyguları vb. depolar ve kalpte saklananlar istençli ya da istençsiz bir şekilde gün yüzüne çıkarlar. Âşık Veysel’in şiirlerinde modernist bir karaktere sahip olduğu düşünülen “istençsiz hatırlamanın” görülmesi de dikkat çekicidir. Aynı şekilde Âşık Veysel’in “HATIRLAMAK UYANMAKTIR.” ve “HATIRLAMAK YAŞAMDIR.” kavramsal metaforlarını belleğin yerine kalbi ikame ederek kullanması, kalbi belleğin metaforu olarak almadığını ortaya koyar. Âşık Veysel’in kalbe belleğin işlevlerini atfetmesiyle paralel olarak başka şairlerde de benzer özellikleri tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda makalenin söz konusu kapsamdaki çalışmalara öncü bir niteliğinin olabileceği ileri sürülebilir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

NOTLAR

1. Erişim için bkz. <https://carnegiemnh.org/sarcophagus-image-carnegie-museum-of-natural/>.

2. Erişim için bkz. <https://theconversation.com/darling-i-love-you-from-the-bottom-of-my-brain-37516>.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, Ebrar. “İbn Sînâ’nın Hafıza Teorisi”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2020.
- Alptekin, Ali Berat. *Âşık Veysel: Türküz Türkü Çağırırız*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Aristoteles. *Fizik*. Çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Âşık Veysel. *Dostlar Beni Hatırlasın*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 2001.
- Augé, Marc. *Unutma Biçimleri*. Çev. Mehmet Sert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Balzac, Honoré de. *Onuzdaki Kadın*. Çev. Cemil Meriç. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Barash, Jeffrey Andrew. “Belleğin Kaynakları”. Çev. Şeyda Öztürk, *Cogito* 50 (Bahar 2007): 11-23.
- Bekki, Salahaddin. *Halk Mitizinin Seyyar Radyosu Âşık Veysel*. İstanbul: Muhit Kitap, 2021.
- Benjamin, Walter. *Pasajlar*. Çev. Ahmet Cemel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Çağla, Cengiz. “Bellek Üstüne Düşünmek”. *Cogito* 50 (Bahar 2007): 217-233.
- Draaisma, Douwe. *Bellek Metaforları: Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*. Çev. Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- . *Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer: Belleğimiz Geçmişimizi Nasıl Şekillendirir?* Çev. Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- . *Sıla Hasreti Fabrikası: Bellek Yaşlılıkta Nasıl İşler?* Çev. Dürrin Tunç. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- İlhan, M. Emir. *Kültürel Bellek: Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- İnternet: *Darling, I Love You ... From the Bottom of my Brain*. <https://theconversation.com/darling-i-love-you-from-the-bottom-of-my-brain-37516>.
- İnternet: *Funerary Customs: Weighing of the Heart*. <https://carnegiemnh.org/sarcophagus-image-carnegie-museum-of-natural>.
- Kaya, Doğan. *Âşık Veysel*. Sivas: Sivas Valiliği, 2004.
- Lehrer, Jonah. *Proust Bir Sinirbilimciydi*. Çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.
- Mungan, Murathan. *Dağ*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Nikulin, Dmitri. “Memory in Ancient Philosophy”. *Memory: A History*. New York: Oxford University, 2015.
- Pearsall, Paul. *The Heart’s Code: Tapping the Wisdom and Power of Our Heart Energy*. New York: Broadway Books, 1999.
- Ricoeur, Paul. *Hafıza, Tarih, Unutuş*. Çev. M. Emin Özcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Ross, W. D. *Aristoteles*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2011.
- Sarlo, Beatriz. *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Önezye Dönüş Üzerine Bir Tartışma*. Çev. Peral Bayaz Charum, Deniz Ekinci. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Tunç, Gökhan. *Şiir ve Bellek: Modern Türk Şiirinde Bellek Metaforları*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2020.
- Uludağ, Süleyman. “Kalp”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2001) 18 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalb-kalp>
- Yıldırım, Gülferi. “İkinci Beynimiz: Kalbin Zekası” (24 Kasım 2015) 15 Şubat 2022. <https://www.uplifters.com/ikinci-beynimiz-kalbin-zekasi>